

ARNOŠT LAMPRECHT

K HISTORICKÉ FONOLOGII NÁŘEČÍ MĚSTA BAVOROVA (BABORÓW) VE SLEZSKU

Nářečí města Bavorova (Baborów; něm. Bauerwitz) bylo nejsevernějším okrajovým nářečím českého jazyka ve Slezsku. Je popsáno v monografii Felixe Steuera *Narzecze baborowskie*, vyšlé r. 1937. Autor sám však už poznamenává, že nářečí v brzké době zanikne, neboť jím už v době jeho průzkumu mluvilo aktivně méně než 5 % obyvatelstva (170 lidí ze 4345). Většina obyvatelstva byla totiž již zgermanizována. Po r. 1945, kdy tyto území připadlo Polské lidové republice, byly tam již jen zcela nepatrné zbytky nejstarší generace, které ještě dialekt znaly. Nyní je možno pokládat toto nářečí za vymřelé.

Věnujeme mu pozornost jen proto, že má stejně jako druhé vymřelé (nebo právě vymírající) nářečí obce Branice velkou důležitost pro chronologii některých změn v českém jazyce.

Vokalický systém bavorovského nářečí si můžeme znázornit takto:

i/y u
 e o
 a

Hlávka *y* je jen fonetickou variantou fonému *i* po jistých hláskách, tj. po tvrdých konsonantech, srov. *mydlo, byč, tyčka, synek, ryba, ruky, nohy*, ale *k'ivač*, po *č, š, ž, c, dz*, srov. *šydlo, žyc, ocy, vojacy, drudzy*, dále po měkkých konsonantech před *r, l*, příp. *i d*, srov. *m'yli, zb'yrač, dojyly, b'yda*. Ale už v době zápisů Steuerových obě varianty začaly splývat, srov. *ti „ty,“ jazik, bik, sin*. Je to patrně vliv pokračující germanizace.

Kromě toho se v nářečí vyskytují dvojhlásky *au, ej*, srov. *sedlauk, obrauz, pejro, rajšejti*, a vedle nich *oj, aj, uj*. Domnívám se, že je nutno všechny tyto dvojhlásky interpretovat jako dvoufonémová spojení, tj. jako samohlásky s neslabičným *u* a *j*, i když historicky tomu bylo jinak.

Důležitější než synchronní stav je však historický vývoj.

Za praslovanské nosové samohlásky jsou tu samohlásky ústní. Za nosové *o* je *u*, srov. *budu, duha, rubač, rybu, moju, nesu, pišu*. Za nosové *e* pak je 1) *e*, srov. *p'eta, cele, m'eki, često, dev'et, zv'ednuč*, nebo 2) *ej* (za dlouhé *e*), srov. *čelejtko* (ale *kujžetko, pam'ejtka, žejdek* „řádek“, *zapšejhnuč* „zapřáhnout“, *přejzejbič* „prozábnot“, méně často 3) *i*, srov. *peňize, pšejšihac, ujžibac* „zábsti“, *zapšihac* „zapřahat“, nebo 4) ve shodě s ostatními dialekty českého jazyka vokál *a*, srov. *jazik, maso, svati, tahnuc, vzač*, příp. 5) dvojhlávka *au, počautek, svautek, pauti, desauti, vauzac*. Polské nosové střídnice jsou jen v morfologických koncovkách, srov. 3. os. pl. sloves *vedum, pišum, kup'wm* nebo 7. pád sg. feminin a neuter, srov. *z babum*,

z *velkum radojščum, s tebum*. Jde tu v obou případech o přejetí hotové koncovky, aby se odstranila homonymie tvarů; srov. 1. os. sg. *vedu*, 3. os. plur. *vedum* (místo očekávaného *vedu*), 4p. sg. *babu*, 7. p. sg. *babum* (místo očekávaného *babu*).

Za praslovanské *ě* bývá 1) *e*, srov. *leto, m'era, v'ek, v'edžec* (za krátké nebo zkrácené *ě*), 2) *i*, srov. *hñizdo, tšiska, žitki, řidky, v'ime, id, bñih, ob'id* (za *ě* dlouhé nebo zdložené), 3) *y*, srov. *b'gli, zb'yrac, b'yda* (v některých případech před *r, l* nebo jinou tvrdou zubnicí).

Za praslovanské spojení *vja, ěja*, bývá *ej* (jako za nosové *ę* dlouhé), srov. *džejč, „diti“, šmejla se, „smála se“, zajšejti, „zasetý“, hžejč, „hřáti“, chv'ejč, lejč*.

Za praslovanské *e* se vyskytuje 1) *e*, srov. *sestra, popel, sedym, vedu, četka, čelo, 2) ej*, srov. *mejč, „med“, pejro, „péro“, zamejt, „zametl“, vejz, „vezl“, talejž, „talíř“, nejšli, „nesl“* (za zdložené *e* nebo *e* před měkkou souhláskou), 3) *y*, popř. *i* před nosovými souhláskami, srov. *kšymyň, „křemen“, beryme, spusčyňi, idžame, 4) i*, srov. *nis, „nesl“, učik, „utekl“* (za zdložené *é* po měkké souhlásece).

Za praslovanské *o* bývá 1) *o*, srov. *koza, kopač, 2) u* před nosovými souhláskami, srov. *hun, kuñec, strum, zvuñič*, nebo *u* za *ó* dlouhé a zdložené, srov. *hura, luško, tchuž, „tchoř“, rub, „rob“, rus, „rostl“, pumuh, „pomohl“, cuž, „což“*.

Za praslovanské *a* bývá 1) *a*, srov. *baba, čas, maslo, rak; 2) au*, srov. *blauzyn, „blázen“, sedlauk, chvaulič, rauč, dauvno, obrauz* (za *á* dlouhé a zdložené); stejná střídnice je *i* za *á* vzniklé stahováním, srov. *dobrau, „dobrá“, baula se, pšaučel, „přítel“, svauk, „muž tety“; 3) o*, srov. *plakot, kovol, čezor, bojka* (za zdložené *a* před *l, l, r, j*), *zohlavek, zov'isni* (v předponě *zá-*); 4) *u* před nosovými souhláskami, srov. *sum, „sám“, žlumač, „zlámati“, pun, „pán“; 5) e* v pův. dvojhlasce *aj, nejlepši, čitej*.

Za oba jery je ve shodě s češtinou (*i* polštinou) *e*, srov. *pēs, kotel, šel, mech* (příp. *ej* před měkkou souhláskou, srov. *dejšč*); toto *e* se mění v *y, i* před nosovými hláskami jako každé *e*, srov. *lyn, tyn, dživn*.

Za *i, y* je opět *i, y*, srov. *p'ivo, b'ic, leci, šydlo, ocy, mydlo, ryba, ruky, k'ivač*. Jejich distribuce byla uvedena výše.

Za praslovanské skupiny *tort, tolt, tert, telt, tørt, tørt, tólt, tólt* jsou střídnice shodné s češtinou a jejími nářečím, srov. *brada, prach, hlava, zlato, březa, pleva, hyrdlo, zyrnko, čert, stuñice, dluh, vylna*.

Z tohoto stručného přehledu je patrné, že nejstarší pozdně praslovanské a raně pračeské změny proběhly v nářečí bavorovském ve shodě s češtinou.

Za nosové *ę* vzniklo *u*, za nosové *ę > ä*. Toto *ä* pak v depalatalizované slabice dalo *a, á*, srov. *maso, svati, tahnuč* (dále *á > au, svarutek, pavti*), v jiných pozicích zůstalo *ä* a později splynulo s *e* a *ě*, srov. *p'eta, čele, m'eki* (Je tu rozdíl od nářečí branického, kde *ä* dalo *a*, srov. *p'ata, čola, v'atši*). Toto splynutí nastalo až po depalatalizaci *p'e > pe, s'e > se* (srov. *peče, sestra*), tj. po rozhraní XII. a XIII. století.

V pozici dlouhé se původní praslovanské *ě* zúžilo a změnilo (patrně přes diftong *ie*) v *i*, které se později jako všechny vokály zkrátilo, srov. *hñizdo, tšiska, v'ime, bñih, „břeh“, chlib, „chléb“, ob'id, „oběd“, kdežto dlouhé ä* (vzniklé z *ę* nebo z praslovanského *ěja, vja*) zůstalo nezúžené a dalo stejně jako dlouhé *é* diftong *ej*, srov. *čelejtko* (pod. *hzybejtko, hoľubejtko, kočejtko*, ale *hujšetko, kojžetko, prajšetko, pam'ejtka, žejdek, „řádek“, pšejžejbič, „prozábnout“, zapšejhnuč* (příklady za *ę*), *džejč, hžejč, „hřáti“, chv'ejč, lejč, šejč, „siti“, šejla, „sela“, zajšejti, „zasetý“, šm'ejla se, „smála se“, v'ejč, „viti“* (za *vja, ěja*). Jedině v několika případech splynulo *ä* s *ě* dalo pak *i > i*, srov. *peñize, pšejšihac, ujžibač, „zábsti“, zapšihac; slovo peñize*

však je slovo kulturní a uvedená slovesa tvoří morfologický typ pod. jako slovesa *oblikač, pšyp'inač, pšyhliadač, spum'inač* atd.

Krátké *e* zůstalo nezměněno; došlo však před ním k depalatalizaci (ztrátě měkkosti) u retnic a sykavek, srov. *peču, beru, zametu, vedu, sestra, sedlauk, zeli*. Dlouhé nebo zdložené *é* se vyvíjelo různě; po měkkých hláskách splynulo s dlouhým *ě* a dalo *i* (> *í*), srov. *nis* „nesl“, *učik* „utekl“, po tvrdých hláskách mělo otevřenější výslovnost (blízkou *ä*) a dalo později *ej*, srov. *pejro* „péro“, *mejd* „med“ (zdložené *é* před znělou souhláskou), *vejz* „vezl“, *vejđ* „vedl“, *zamejt* „zametl“ (zdložené *é* v příčestí). O změně *e* v *y*, *i* viz dále.

Krátké *o* zůstalo nezměněno. Dlouhé nebo zdložené *ó* se zúžilo a vyvíjelo se (patrně přes diftong *uo*) k *ú*, které se později zkrátilo, srov. *hura, luško, tchuž* atd.

Vývoj krátkých vokálů po zániku nosových samohlásek a jerů si můžeme představit takto:

<i>i/y</i>	<i>u</i>		<i>i/y</i>	<i>u</i>
↓ <i>ě</i>		>	<i>i/y</i>	<i>u</i>
'e/e	<i>o</i>		'e/e	<i>o</i>
↑ <i>ä</i>	<i>a</i>		<i>a</i>	

Jak je vidět *ě* a *ä* splynuly s 'e po měkké, srov. *džeci, češk'i, četka*, případně se dostaly na místo pův. 'e po měkké tam, kde došlo k depalatalizaci *p'e* > *pe*, srov. *p'eče* > *peče* a *p'ešky* > *p'ešky*.

Vývoj dlouhých vokálů pak si můžeme znázornit takto:

	<i>í/y</i>	<i>ú</i>		<i>í/y</i>	<i>ú</i>
↑	<i>íě</i>		>	<i>íě</i>	<i>uó</i>
	'é/é ↓	<i>ó</i> ↑		<i>íě</i>	<i>uó</i>
	<i>ä</i>	<i>á</i>		<i>ä/ä</i>	<i>ä</i>

Dlouhé 'é (po měkké) splývá s *íě* (dlouhým *ě*), *é* (po tvrdé) se stává zadní variantou *ä*, *ó* se ůží a tvoří zadní labializovaný protiklad k *íě*, *á* se pak zaokrouhluje v *ä* a stává se tak zadním labializovaným protikladem k *ä*.

Změna *á* > *ä* se dostala do nářečí bavorovského (stejně jako do celého pohraničního pruhu na pomezí česko-polském) ze sousedních dialektů polských, srov. *tráva* > *träva*, *pták* > *ptäk* atd. Je to změna probíhající v polštině v XV. století. Touto změnou se kvalitativně odlišilo *á* dlouhé od *a* krátkého.

V dalším vývoji došlo v uvedeném systému ke změnám: *íě* a *uó* splynuly s *í/y* a *ú*, kdežto *ä* a *ä* (*é*) se diftongizovaly, a to tak, že *ä* se změnilo v *äu* a dále v *au*, srov. *sedlauk, dauvno* „dávno“, *naus* „nás“, *svautek, dauvau* „dává“, *dobrau* „dobrá“ (pokud ovšem v některých případech nepřšlo v *o*, viz výše uvedené příklady *kovol, čezor*), *ä* (*é*) pak přešlo v *äi*, a to pak v *ei* (psané *ej*), srov. *pejro* „péro“, *mejd* „med“, *vejz* „vezl“ (za pův. dlouhé a zdložené *é*), *čelejtko, pam'ejtka, žejdek* „řádek“, *pšejđ* „předl“ (za *ä* z *é*), *hřejó* „hřátí“, *podžejta se* „poděla se“, *šejta* „sela“, *zajšejti* „zasetý“ (za *ä* z *éja, vja*). První součást diftongu *ej* byla patrně dosti otevřena, diftong zněl po svém vzniku asi *äi*; mohlo se s ním proto ztotožnit i spojení *aj* (*ai*), takže došlo ke změně *aj* > *ej*, srov. *dej, čitej, nejlepši*. Dalším zdrojem dvojhlásky *ej* je tedy *aj*. Konečně *ej* vzniklo z *e* před palatálními souhláskami (anticipací palatálnosti), srov. *talejž, nejšli, vejžli* (ale *vezla*).

Pozn. V důsledku všech uvedených změn, totiž $'é > i > i$, $é > ej$, $e +$ palat. konsonant $> ej$, mohou se v slovesných tvarech střídát i , e , ej , srov. *níšc* „nésti“ — *ńis* „nesl“ — *ńesla* „nesla“ — *ńejšli* „nesli“, *vejšc* „vésti“ — *vejd* „vedl“ — *vedla* — *vedli*, *vejšc* „vézti“ — *vejz* „vezl“ — *vezla* — *vejžli* „vezli“, *ucejc* „utéci“ — *ucik* „utekl“ — *ucekla* — *ucekli*.

Po kvantitativním odlišení dlouhých vokálů od příslušných krátkých vznikly předpoklady pro ztrátu kvantity. Ta sem pronikla spolu se zesíleným dynamickým přízvukem na předposlední slabice ze sousedních nářečí polských v XVI. století.

V třetí XVI. století (patrně na jeho samém sklonku, příp. na rozhraní XVI. a XVII. století) došlo i ke změně o v u a e v y , i před m , n , $ń$, srov. *duma* „doma“, *pumoc*, *kuńec*, *zvuńic*; *beryme*, *leźime*, *kšymyń* „křemen“, *tyń*, *dziń*. Je to opět změna, která sem pronikla ze sousedních dialektů polských. Změnou bylo zachyceno i a o vzniklé z dlouhého $á$, srov. *sum* „sám“, *zlumać* „zlámati“, *śpivum* „zpívám“, *śpivume* „zpíváme“ (ostatní tvary znějí *śpivauś* „zpíváš“, *śpivaru*, *śpivauće*, *śpivajum*).

Po provedení všech změn ($ié > i$, $uó > ú$, $ä (é) > äi > ej$, $ä > äu > au$ a zkrácení ostatních dlouhých) vznikl tento přechodný vokalický systém:

i/y	u
e	o
äi äu	
a	

V něm diftongy $äi (> ej)$, $äu (> au)$ měly původně monofonematický charakter (a patřily tedy do systému). Nyní bychom ej , au spíše hodnotili jako spojení vokál + j nebo vokál + neslabičné u , pod. jako spojení aj (*fajfka*, *pajśc* „pásti“), oj (*bajka* „bajka“, *rojśli* „rostli“) nebo uj (*buduj*, *ujźibać* „zábstí“).

Podívejme se nyní na vývoj konsonantického systému. Jako v ostatních nářečích českého jazyka vznikla tu po zániku jerů měkkostní korelace souhlásková, srov. $p - p' \dots t - t' \dots, s - s' \dots, r - r', l - l'$ atd. Na rozhraní XII. a XIII. století, jak to ukazuje relativní chronologie změn v nářečí obce Branice, tu došlo jako v ostatních nářečích českého jazyka k depalatalizaci retnic a sykavek před e , srov. $p' eče > peče$, $b' eru > beru$, $v' ezu > vezu$, $zam' etu > zametu$, $s' estra > sestra$, $s' edm > sedym$ (pod. *sedlauk*, *selka*, *zeli*). Nedepalatalizované $s'e$ se vyskytuje jen v tvaroslovných koncovekách, srov. *ńejśe* „nese“, *lejźe* „leze“ (je to vliv sousedních dialektů polských). Z doby ještě starší je depalatalizace v slovech *maso*, *śvati*, *tahnuć*, *paruti* „pátý“, *desaući* „desátý“, *vauzać* „vázati“.

Nedepalatalizovaly se však slabiky $d'e$, $t'e$, $n'e$, jako tomu bylo i v ostatních slezskomoravských (lašských) nářečích a v nářečích slovenského jazyka, srov. $n' ebud' e' e > n' eбуд' e' e$. Je to zároveň i shoda s polštinou.

Ve shodě s ostatními nářečmi českého jazyka došlo i v bavorovském nářečí ke změně g v h , srov. *noha*, *duha*, *hork' i*, *huńic*, *tahnuć*. Přitom h se zřetelně odlišuje od ch a tvoří s ním znělostní pár $h - ch$.

Ve XIII. století došlo ke vzniku $ř$ z měkkého r' . Je tu shodný vývoj českých i polských nářečí. Toto $ř$ vlivem sousedních nářečí polských později přešlo v $ż$, $ź$.

Celková depalatalizace konsonantů spojená se zrušením měkkostní korelace však do tohoto dialektu nezasáhla. Byl to ostatně postupný dlouhotrvající proces, který nezasáhl plně ani jiné okrajové dialekty českého jazyka, srov. stopy měkkosti

labiál v již. Čechách, např. *bjič* (*bjič*), *pjiwo* (*pjiwo*), zachování korelace u labiál na Valašsku, např. *mech* — *m'ech*, *nakope* — *na kop'e*, *hrabe* — *hrab'e*, u sykavek na Ostravsku a okrajových úsecích na Opavsku, např. *sestra* — *s'edně*, *veze* — *na voz'e*, *cesta* — *c'etka* atp. V bavorovském nářečí je zachována korelace u retnic, srov. *p* — *p'*, *b* — *b'* atd., např. *pečka* — *p'ešky*, *bednauž* „bednář“ — *b'edro*, *byč* — *b'yda*, *mech* — *m'ech*, dále u sykavek *s* — *š*, *z* — *ž*, *c* — *č*, srov. *sedlanuk* — *šekauč*, *zyna* „země“ — *žima* „zima“, *cesta* — *četka*, dále pár tvoří *l* — *l*, srov. *lepac* — *lepič*, a *n* — *ń*, srov. *nynac'* „haját“ — *ńymocni*.

Jako měkké varianty tvrdých vznikly *k'*, *g'*, *h'*, *ch'* před pův. *y*, srov. *k'ivač'*, *h'vnuč'*, *ch'ichrac'* (ale *chycič*, *chyba*). V tvaroslovných koncovkách zůstaly tvrdé souhlásky, srov. *nohy*, *ruky*, *kupky*, *dycky*, *muchy*, *parchy*.

Podobně jako v jiných okrajových nářečích českého jazyka (ale také v dialekttech jiných slovanských jazyků včetně polštiny), např. v nářečí západoopavském, vznikl před palatálními sykavkami přechodový palatální zvuk, který se v nářečí projevuje jako anteponované *j*, srov. *ojs* „osa“, *pajšeš* „paseš“, *pšejšihac'* „přesahovati“, *p'ejšnička*, *projžba* „prosba“, *ujžibač* „zábst“, *zamarajšič* „zašpinit“, *zojščerka* „zástěrka“. Kdy k této anticipaci palatálnosti došlo, nemůžeme přesně říci, zdá se však, že až po změně *aj* > *ej* (tj. po XV./XVI. stol.), neboť nové *aj*, srov. *pajšeš*, *zamarajšič*, se nemění v *ej*.

Pokusili jsme se v našem článku podat relativní a zčásti i absolutní chronologii změn v tomto důležitém a nyní již vymřelém okrajovém dialektu. Přispěli jsme tak k historické fonologii tohoto dialektu i ostatních slezských nářečí českého jazyka.

LITERATURA

- F. Steuer: *Narzewce baborowskie*, Kraków 1937
 F. Steuer: *Branické podřečí*, Časopis Vlasteneckého musejního spolku v Olomouci 45, 1932 (č. 1–2), s. 211 n. (zvl. otisk 1–39)
 A. Lamprecht: *Nářečí obce Branice a chronologie některých fonologických změn v slezskomoravských (lašských) nářečích*, *Miscellanea linguistica (Acta Universitatis Palackianae Olomucensis)*, Ostrava 1971, s. 41–46
 J. Skulina, *Lašské okrajové nářečí na Pátně a Odře*, Slez. sborník 59, 1961, s. 232–236
 J. Skulina, *Glosa o lašském nářečí na území Polské lidové republiky*, *Slavica Pragensia* IV, 1962, s. 593–598
 K. Dejna, *Polsko-laskie pogranicze językowe na terenie Polski*, I. II., Łódź 1951, 1953
 A. Zaręba, *Śląskie teksty gwarowe*, Kraków 1961
 A. Lamprecht, *Přechodové dialekty a jejich význam pro poznání vzájemných vztahů slovanských jazyků*, Čs. přednášky pro VI. mezinárodní sjezd slavistů, Praha 1968, s. 145–154
 J. Bělič, *Nástin české dialektologie*, Praha 1972 (tam další literatura)

ZUR HISTORISCHEN PHONOLOGIE DER STADT BAVOROV (BABORÓW)

Der Dialekt der Stadt Bavorov (Baborów, Bauerwitz) hat eine große Wichtigkeit für die historische Phonologie der tschechischen Dialekte in Schlesien. Auf Grund der Monographie von Felix Steuer „*Narzewce baborowskie*“ wird das phonologische System dieses Dialekts beschrieben und die relative Chronologie der einzelnen Änderungen festgestellt.

